

ADEM HANDŽIĆ (Sarajevo)

O GRADSKOM STANOVNIŠTVU U BOSNI U XVI STOLJEĆU

O gradovima i gradskom stanovništvu u Bosni u ranom periodu turske vlasti, kao i o mnogim drugim pitanjima, službeni turski popisi, sadržani u arhivima Istanbula i Ankare, predstavljaju naj-sadržajnije izvore. Na osnovu tih izvora želim da iznesem neka za-pažanja o procesu i načinu formiranja gradskog stanovništva. Naj-prije ću napomenuti neke opće činjenice o samom razvitku tih gra-dova. Treba imati na umu da je Bosna postepeno potpadala pod tursku vlast. Između osnivanja Bosanskog sandžaka (1463) i osni-vanja Bihaćkog sandžaka (1592), posljednjeg između 7 sandžaka tadašnjeg Bosanskog ejaleta, proteklo je 129 godina. Bosanski ejalet se razlikovao od drugih ejaleta Rumelije po nekim specifičnostima. Bio je osobit po stalnom graničnom karakteru, do bečkog rata (1683—1699) ofanzivnom, a kasnije defanzivnom. Zatim, i pored svog krajiškog karaktera, taj ejalet se posebno isticao po relativno brzom širenju islama i u gradskim i u seoskim naseljima, čime je Bosna ubrzo postala čvrst oslonac osmanske vlasti. U vezi s tim oso-benostima i razvitak gradova osmanskog tipa i formiranje njihovog stanovništva bilo je specifično.

Poznato je da su Osmanlije zatekli u Bosni relativno sitna gradska naselja, nazivana prema mađarskom *varošima*, razvijena uglavnom na bazi rudarske privrede i formirana redovito kao pod-građa srednjovjekovnih tvrđava. Njihovo stanovništvo bilo je do-maće, kršćansko, a bavilo se zanatstvom, rudarstvom, poljoprivredom i trgovinom. Veliki udio u privredi tih varoši imali su Dubrov-čani, koji su u prometnijim trgovima bili i stalno nastanjeni, a bili su obično zakupci rudnika i prometnih carina.

Razvitak gradova orijentalno-muslimanskog tipa (*kasabe*) za-počinjao je obično 2—3 decenija po osvojenju ili kasnije, zavisno u prvom redu od postignute sigurnosti od neprijatelja i od širenja islama, kao i od drugih uslova. U drugoj polovini XV stoljeća počinje prvo da se razvija duboko u pozadini Novi Pazar, a zatim Sarajevo i Foča. Međutim, brži razvitak takvih gradova započinje tek poslije

poraza Ugarske na Mohaču (1526). Razvitak osmanskog grada u Bosni predstavljao je ili nastavak na urbano stanje zatečenih varoši, ili su formirani na drugim mjestima novi gradovi, zavisno od novih privrednih, komunikacionih, strategijskih i drugih uvjeta. U slučaju nastavljanja izgradnje *kasabe* na kršćansku *varoš*, ta *varoš* je postajala periferni dio novog orijentalnog grada kao *kršćanska mahala* koja se postepenim prelaskom njenih stanovnika na islam sve više smanjivala. Ukoliko je zatečena *varoš* imala jaču ekonomsku bazu (rudnik), utoliko je širenje islama, odnosno preobražaj *varoši* u grad osmanskog tipa, tekao sporije. Takvi gradovi se ni tokom cijelog osmanskog perioda nisu razvili u značajnije *kasabe*. Međutim, gradovi koje su Osmanlije nanovo podizali, na mjestima sitnih trgova i seoskih naselja, razlikovali su se od prvih svojim bržim razvitkom i od početka gotovo monolitnim muslimanskim stanovništvom. Takvi su bili gradovi koji su bili sjedišta sandžak-begova: Sarajevo, Banja Luka i Travnik u Bosanskom sandžaku; Mostar i Taslidža (Pljevlja) u Hercegovačkom i Livno u Kliškom sandžaku. Od takvih gradova razlikovali su se samo Foča, prvobitno sjedište hercegovačkog sandžak-bega, i Zvornik, sjedište zvorničkog sandžak-bega, koji su zatečeni kao srednjerazvijene kršćanske varoši. Taj administrativni momenat, sjedište sandžak-bega, najviše je utjecao na brz urbani i privredni razvitak, pa su stoga navedeni gradovi i predstavljali najrazvijenije gradove u ovom ejaletu. Sarajevo, kao centar ejaleta, dostiglo je najveći stupanj razvijenosti među gradovima u Bosni, slično donekle velikim centrima na Istoku (Jedrena, Brusa).

Kada je riječ o porijeklu gradskog stanovništva uopće, onda se susrećemo sa konfesionalnom podjelom na: zatečeno *kršćansko* i novo *muslimansko* stanovništvo.

Dolaskom turske vlasti bio je zaustavljen daljnji razvoj kršćanskih varoši, koje postaju periferni dijelovi relativno brzo razvijanih gradova osmanskog tipa, a njihovo kršćansko stanovništvo se općenito smanjivalo usljed postepenog prelaženja na islam.

Muslimansko gradsko stanovništvo, u stvari, malo se povećavalo usljed prelaženja na islam zatečenog varoškog stanovništva, jer su zatečene varoši bile i sitne i malobrojne u odnosu na veliki stupanj razvijenosti gradova orijentalno-muslimanskog tipa i na njihov broj u Bosni koji je bio postignut do početka XVII stoljeća. Najrazvijenija *varoš* koju su Osmanlije zatekli bila je *Fojnica*, rudnik srebra i trg u centralnoj Bosni, u kojoj je 1468. godine bilo zapisano svega 329 kršćanskih kuća, kao i 3 franjevca u samostanu.¹ Te iste godine je maleno naselje *Utorkovište* (= *Salipazari*, po pazaru u utorak) — iz kojeg će se razviti današnje Sarajevo — imalo svega 75 kuća, od kojih 5 muslimanskih.² Međutim, do početka XVII sto-

¹ Istanbul, Belediye kütüphanesi (Muallim Cevdet yazmalari), Tapu defter (TD), No 0—76, Sumarni def-

ter bosanskog sandžaka iz 1468/9. godine, str. 46.

² Isto, str. 81.

ljeća Sarajevo se razvilo u veliki grad od 93 mahale, od kojih su 91 muslimanska i 2 kršćanske, sa ukupno 4.220 kuća, među kojima 144 nemuslimanske.³ Na muslimansko stanovništvo otpadalo je, dakle, 4.076 kuća.

Slično Sarajevu, i u drugim gradovima muslimansko stanovništvo se formiralo uglavnom doseljavanjem. Nešto turskog stanovništva, naročito u prvom periodu, došlo je iz istočnih oblasti Rumelije (Makedonija, Albanija, Bugarska),⁴ gdje se više od pola stoljeća ranije bila ustalila osmanska vlast i razvili gradovi, a vrlo su rijetki bili stanovnici iz još daljih oblasti. Taj doseljeni dio stanovništva predstavljao je vojno-administrativni aparat, vjerske službenike, dervise i izučenije zanatlije. Tokom vremena, međutim, i njega je sve više zamjenjivalo domaće stanovništvo. Već u prvoj polovini XVI stoljeća turski popisi bilježe vrlo mali broj takvih ljudi. Tako su, na primjer, u Novom Pazaru 1528. godine bila zabilježena samo trojica stanovnika iz istočnih oblasti: dva iz Anadola i jedan iz Moreje.⁵ U Sarajevu su, opet, iste godine bila zabilježena tri domaćina iz Edirne i dva iz Soluna, kada je Sarajevo imalo ukupno 1.050 muslimanskih kuća.⁶

Gradsko muslimansko stanovništvo se uglavnom formiralo od doseljenog domaćeg stanovništva. Ako na osnovu popisa iz XVI stoljeća pratimo taj proces od početka, vidimo da stanovništvo pridolazi u gradove iz bliže okoline, iz sela iste nahije i iz susjednih nahija, uglavnom iz istog sandžaka, ali djelomično i iz susjednih sandžaka. Kod tog stanovništva obično je bilo vidljivo kršćansko porijeklo. Obično za tri četvrtine popisano stanovništva moglo se utvrditi kršćansko porijeklo, i to: bilo da je kod upisanih domaćina izričito navedeno ime oca kršćanina, bilo da je kršćansko ime oca iskazano eufemistički, kao: Abdulah, Abdulvedud, Abdulgafur i slično (= božiji rob), bilo da su zabilježeni mnogi *došlaci* i *prišlaci*, kako su domaćom terminologijom označavani razni *doseljenici*, bilo da su zabilježeni brojni oslobođeni robovi, kao i mnogi sinovi svih tih kategorija. Tu se radilo najprije o seoskim zanatlijama — kojih je postojao priličan broj u vrijeme slabo razvijenih gradskih naselja — kao i o drugom seoskom stanovništvu. Navešću opet primjer Sarajeva iz 1528. godine, tj. samo one u defteru sadržane podatke o muslimanima doseljenicima, a ne i podatke o vidljivom kršćanskom porijeklu: 9 domaćina bili su iz bližih sela oko Sarajeva, 35 iz Hercegovine, još dva iz Hercegovine (tj. jedan iz Neretve i jedan iz Mostara), jedan iz nahije Olovo, dva iz Akhisara (Prusac) i jedan iz Livna. Svakako, takve podatke o porijeklu popisivač nije dosljedno bilježio, jer to nisu bili za popis važni podaci.

³ Ankara, Tapu ve Kadastro (TK), TD, No 477, Opširni popis bosanskog sandžaka, sv. I, iz vremena sultana Ahmeda I (1603—1617).

⁴ Vidjeti popis u bilj. I, zatim Istanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA),

TD, No 18, Sumarni popis bosanskog sandžaka iz 1485.

⁵ Isto, BBA, TD, No 157, Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1528—30. godine, fo 56—63.

⁶ Isto, fo 113—127.

Doseljavanje sa sela u grad rajinskog stanovništva, i kršćanskog i muslimanskog, bilo je moguće na dva načina, tj. radilo se o dvije vrste raje:

a) Jedno je bilo stanovništvo koje je još bilo vezano za zemlju i spahiju na selu, te je u gradu imalo privremen status. Rajinska ovisnost prema spahiji i davanje poreza trajalo je obično do narednog popisa, ali najviše do 10 godina, za koje je vrijeme takvo stanovništvo u gradu plaćalo minimalan porez, tzv. *resm-i duhan* (dimarina), po 6 akči godišnje od kuće.⁷ U svakom popisu u XVI stoljeću evidentirano je bilo u gradovima takvog stanovništva.

b) Stanovništvo koje do sada nije imalo stalan boravak i nije bilo potčinjeno spahiji, tzv. *hajmane* (nomadi), čije su rajinske dažbine obično davane u zakup. Nastanjivanje takvog stanovništva u gradove bilo je, dakle, jednostavnije. U drugoj polovini XVI stoljeća neki novi gradovi čiji su nastanak uslovile javne potrebe, kao što je obezbjeđivanje sigurnosti saobraćaja, bili su formirani pretežno od muslimana *hajmana*. Ako se, pak, radilo o doseljavanju kršćanskog stanovništva, ono je na neki način već bilo vezano za grad, kao što je neka pomoćna služba ili davanje djece na zanat i slično, te je i samo kasnije obično primalo islam. Primjećuje se činjenica da su zanatlijski naučnici (šegrti) svih zanata bili obično djeca kršćanskih roditelja i to na zanatu većinom kod majstora takođe vidljivog kršćanskog porijekla.

Dalje, želim da ukažem na jednu činjenicu koja je imala svoj značaj u formiranju muslimanskog gradskog stanovništva u Bosni, a na čiju važnost do sada nije ukazivano. To je pitanje sudbine ratnih zarobljenika. Ta činjenica, koja je bila rezultat stalnih ratova na granicama Bosne, osvjetljava i jedan aspekt povećavanja broja muslimanskog stanovništva u ovoj oblasti uopće.

O ratnim zarobljenicima ima malo podataka. Zna se da je ratni plijen u ljudstvu raspoređivan tako da je jedan dio pripadao neposrednim komandantima, a jedan dio nadležnom sandžak-begu. Da je zarobljenik u to vrijeme i na jednoj i na drugoj strani predstavljao robu koja se prodavala, nema sumnje. U kanun-namama za Bosanski sandžak iz 1565. i za Kliški sandžak iz 1574. godine navodi se visina pristojbe za prodatog roba od 2 akče za kupca, kao i 2 akče za prodavca.⁸ Konkretniji odraz te situacije nalazimo u popisnim defterima. U prvoj polovini XVI stoljeća u tim izvorima je zabilježeno nekoliko bazara gdje se prodavalo roblje. Još sedam godina prije nego će Osmanlije i započeti osvajanje Slavonije, tj. 1529. godine, postojali su na dva mjesta na rijeci Savi bazari roblja, kod tvrđave Rače i kod tvrđave Brčko. Te godine je, naime, u jednom

⁷ Kanuni i kanun-name, Orijentalni institut, Sarajevo 1957, str. 78, 89.

⁸ Isto, str. 45, 67, 187.

Mukata-defteru zabilježen zakup prihoda od prodaje zarobljenika (*mukata'a-i baci usāra*) na tim mjestima.⁹ Svakako je bio rezultat prethodnih akindžijskih akcija u zemljama s lijeve strane Save. Dalje, u opširnom popisu iz 1528. godine zabilježene su mukate prihoda od zarobljenika u Sarajevu i Livnu, i to u Sarajevu 1.000 akči, a u Livnu 600 akči godišnje.¹⁰ To znači da su ti iznosi pretpostavljali godišnju prodaju u Sarajevu od 250, a u Livnu 150 zarobljenika, računajući, dakle, 4 akče po jednom zarobljeniku. I 1540. zabilježeni su zakupi od prodaje zarobljenika u tim gradovima, s tim što je u Sarajevu takav promet bio udvostručen, jer je mukata od prodaje zarobljenika iznosila 2.000 akči (dakle 500), a u Livnu je taj promet bio smanjen — mukata je iznosila 300 (75).¹¹ Svakako, samo je jedan dio zarobljenog stanovništva stizao na trgove.

Dalja sudbina zarobljenog stanovništva rezultirala je, očito, masovnim prelaženjem na islam da bi tako olakšalo svoj položaj. Takav tok je razumljiviji ako se zna islamsko učenje u vezi s tim pitanjem. Poznato je, uostalom, da je islam od početka navijestio likvidaciju ropstva uopće. Po Kur'anu je, naime, oslobođenje roba (*fekku rakabetin*) predstavljeno kao najveće Bogu ugodno djelo.¹² Kod nekih ritualnih sankcija, opet, kod kršenja posta (*kefaret-i savum*) i kršenja zakletve (*kefaret-i yemin*) određeno je na prvom mjestu oslobađanje roba, ili druge sankcije. Ali, ako se radilo o imućnom čovjeku, bila mu je dužnost jedino da oslobodi roba; tj. ako ga nije imao, morao je da ga kupi i oslobodi.

Zbog takvog islamskog stava prema ropstvu svi oni koji su posjedovali robove smatrali su svojom moralnom dužnošću da ih oslobode, naročito ako su robovi bili primili islam. Iz svega toga, opet, rezultirala je uobičajena opća pažnja i naklonost prema oslobođenim robovima (u izvorima: *mu'tek* ili *'atik*). U mnogim vakufnamama nalazimo odredbe *vākifa* da se uprava vakufa (*tevliyet*) povjerava oslobođenim robovima. Takve stavove nalazimo u vakufnami Gazi Husrev-bega u Sarajevu, u vakufnami Karagöz-bega u Mostaru iz druge polovine XVI stoljeća i u drugim vakufnamama. Eklatantan je primjer Murad-bega Tardića, oslobođenog Husrev-begovog roba, rodom iz Šibenika, koji je prvo postao Husrev-begov vojvoda, te pratio Husrev-bega u vojni na Mohač (1526), a zatim je osnivanjem Kliškog sandžaka 1537. postao prvi kliški sandžak-beg. U svojoj vakufnami od 1531. godine Husrev-beg je Murad-bega odredio prvim mutevelijom svog velikog vakufa.¹³ Pokopan je u turbetu pored Husrev-begova turbeta, u dvorištu Husrev-begove džamije u Sarajevu.

⁹ Ist. Maliye, No 656, Opširni popis mukata za Rumeliju, str. 241.

¹⁰ Up. bilj. 5, fo 68.

¹¹ Ist. BBA, TD, No 211, Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1540—42, fo 67.

¹² Kur'an, 90. sura Beled.

¹³ Spomenica Gazi Husrev-begove četiristogodišnjice, F. Spaho, tekst i prevod vakufname (str. XXXV), Sarajevo 1932.

Stiče se dojam da je cijelo zarobljeno stanovništvo — kojeg ponekada, prema savremenim svjedočanstvima, nije bio mali broj — prelazilo na islam, a potom oslobođano. Turski popisi nam, opet, pokazuju da je udio oslobođenih robova u formiranju stanovništva gradova imao svoj i kvalitativni i kvantitativni značaj. Iako je takvo stanovništvo bilo naseljeno i po selima, najviše ga je bilo po gradovima.

Svi su oni, logično, označavani kao kršćanski sinovi (izričito kršćansko ime oca, ili ime oca Abdulah), a rijetko kao sinovi muslimana, kada su u ropstvo pali i otac i sin, te obadvojica prije popisa primili islam. Inače u gradovima oslobođene robove nalazimo svih profesija, počevši od svih vrsta zanatlija do svih vjerskih (vakufskih) službenika (imami, hatibi, mujezini, kajimi, feraši, mutevelije) i državnih službenika (vojvode, spahije, sandžak-bezi).

Kvantitativni značaj oslobođenika u ukupnom broju muslimanskog gradskog stanovništva bio je veći nego što se na osnovu popisa moglo da utvrdi. U komparaciji pojedinih popisa vidi se, naime, da popisivači tu činjenicu nisu dosljedno pratili, tj. gube se ranije evidentirani oslobođenici, a bilježe potomci oslobođenika. Ipak u defterima utvrđeni procenat oslobođenika bio je značajan. U Novom Pazaru je 1528. godine bilo zabilježeno 42 kuće oslobođenika, kada je ukupan broj muslimanskog stanovništva iznosio 616 kuća,¹⁴ tj. oslobođenici 7%. Iste godine je taj procenat u Sarajevu iznosio 7,6%, tj. bilo je zabilježeno 70 oslobođenika kada je Sarajevo imalo ukupno 919 muslimanskih kuća.¹⁵ Tada je i šejh Iskenđer-pašine tekije u Sarajevu (Skenderija) bio oslobođenik (*Džafer, mu'tek-i Iskender-paša, šejh zaviye*). Kvantitativni efekat oslobođenika u ukupnom broju muslimanskog gradskog stanovništva bio je, međutim, značajniji jer tu nisu uzeti u obzir oslobođenikovi potomci, a bilo ih je koji su imali po dva i po tri sina, koji su u defteru iskazani kao posebne kuće. Godine 1540, opet, u džamiji Čekrekdži Muslihuddina imam je također bio oslobođenik (*Mevlana Bedruddin, imam, mu'tek*).¹⁶ Iste te godine oslobođenike nalazimo zabilježene još u *Kladnju*, odnosno *Četvrtkovištu* (= *Peršembepazari*, kako se ta kasaba prvobitno nazivala), *Visokom* i *Livnu*. U popisu iz 1570. u *Sarajevu* je zabilježeno 130 oslobođenika,¹⁷ dok je broj svih vjerskih službenika u 63 postojeće muslimanske mahale iznosio 128.

Vlasnici robova bili su također ljudi svih staleža i zanimanja, izuzimajući siromašne. To su u prvom redu sandžak-bezi: Isa-beg, Skender-paša, Davud-beg, Bali-beg, Firuz-beg, Husrev-beg i drugi. U defterima je, na primjer, zapisano u Sarajevu Isa-begovih 5 oslobođenika, Skender-pašinih 3, Firuz-begovih 10 (8 u Sarajevu i 2 u Novom Pazaru), Ajas-pašinih 2, Husrev-begovih 15, zajima Kemal-

¹⁴ Up. bilj. 5.

¹⁵ Isto.

¹⁶ BBA, No 211, fo 187—209.

¹⁷ BBA, TD, No 379, Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1570. godine.

-bega 10 i tako dalje.¹⁸ Zatim su slijedili drugi zapovjednici: zajimi, mnoge vojvode i age, čauši, čehaje, spahije, gradski dizdari, kao i drugi službenici: kadije, imami, šejhovi, te razne zanatlije i trgovci. Svi se oni navode kao bivši vlasnici koji su robove oslobodili. Nadležnim sandžak-bezima je jedan broj zarobljenika pravno pripadao, bilo da su ih oni sami zarobili, bilo da su ih zarobili drugi zapovjednici, a svi ostali su zarobljenike kupovali da bi ih kasnije oslobodili.

Davanje povlastica gradskom stanovništvu najviše je doprinijelo da su gradovi u Bosni do kraja XVI stoljeća postali izrazito muslimanski. Zakonskim ustanovljenjem tzv. *mu'āfijeta*, tj. oslobađanjem rajinskog statusa i rajinskih poreza, što se uglavnom odnosilo na muslimansko gradsko stanovništvo, osmanska država je postizala cilj brzog okupljanja tog stanovništva u gradove koji tako postaju čvrst oslonac njene vlasti. Kako je poznato, *mu'āfijet* se odnosio na sve gradove, a bio je vezan za određeni stupanj razvitka. Da bi jedno mjesto dobilo status *kasabe*, a njegovo stanovništvo bilo oprošteno rajinskog statusa i spahijske daće, tzv. *resm-i çifta*, kao i državnih nameta *'avāriz-i divāniye* i *tekalif-i örfiye*, bili su potrebni sljedeći minimalni uvjeti: a) stalno nastanjeno muslimansko stanovništvo, b) najmanje jedna džamija u kojoj su obavljane sve molitve i c) stalni sedmični pazarni dan.¹⁹

Kako je, opet, *mu'āfijet* uslovljavan gradskim profesijama (zanatstvo, trgovina), a rajinski status obradom zemlje, bez obzira na konfesionalnu pripadnost, to stanovništvo perifernih muslimanskih mahala i kršćanske varoši koja je ubrajana u periferiju nisu dobivali *mu'āfijet*; ostajali su u statusu raje. Po tome principu, i kršćansko stanovništvo koje je bilo pravo gradsko, zanatlijsko i stanovalo u muslimanskom dijelu grada bilo je uklopljeno u esnafske organizacije i uživalo povlastice gradskog stanovništva, isto kao i muslimansko. Kao primjer navešću opet *Sarajevo*. Ranije pomenuto nemuslimansko stanovništvo iz početka XVII stoljeća (1.604) dijelilo se također na povlašćeno i rajinsko. Od pomenute 144 nemuslimanske kuće (prema 4.076 muslimanskih), 93 kuće uživale su *mu'āfijet* gradskog stanovništva, i to 90 kuća bile su kršćanske, a 3 židovske. Za to stanovništvo, koje nije bilo upisano kao raja, tj. nije plaćalo spahiji osnovni rajinski porez *ispendžu*, zabilježeno je da je nastanjeno u samom gradu Sarajevu: *cemā'at-i geberān der nefsi Saray* (*cemā'at-i yehudiyān der nefsi Saray*). Za preostalo kršćansko stanovništvo, tj. 51 kuću, koje je bilo u rajinskom statusu, zapisano je da je bilo nastanjeno u varoši: *cemā'at-i geberān der mahalle-i varoš der Saray*, i to 14 kuća bili su stalni stanovnici, a 37 kuća vođeni su kao privremeno nastanjeni, tj. imali su zemlje na selu,

¹⁸ Popisi iz 1489, 1528—30, 1540—41 i 1570 (Up. bilj. 4, p. 11 i 17).

¹⁹ Up. A. Handžić, *Značaj mu'āfijeta u razvitku gradskih naselja*

u Bosni u XVI vijeku, Jugoslovenski historijski časopis, 1—2, Beograd 1974, str. 60—69.

a u gradu plaćali samo pristojbu *resm-i duhan*.²⁰ U isto to vrijeme je i kršćanski džemat u Banjoj Luci, od ukupno 18 kuća, za koje je navedeno da nemaju zemlje i da su siromašni, bio oslobođen rajinskog statusa.²¹ Treba, ipak, naglasiti da je kršćansko stanovništvo u bosanskim gradovima, prema navedenim popisima, bilo općenito u velikoj manjini. Ustanova *mu'āfiyeta* i druge mjere stvorile su izrazito muslimanske gradove u kojima je muslimansko stanovništvo početkom XVII stoljeća bilo zastupljeno sa više od 90 odsto.

Što se tiče strukture gradskog muslimanskog stanovništva, možemo ga podijeliti na dvije osnovne grupe; na *službenike* i *pri-vrednike*.

Na *službenike* (vojno-administrativne, sudske, vakufske, ulema, spahije) otpadao je značajniji procenat nastanjenog stanovništva, naročito u sjedištima sandžak-begova. U nekim popisima posebno su označavani po pojedinim mahalama samo vakufski, odnosno džamijski službenici (imam, hatib, mujezin).

Gradsku privredu u cjelini predstavljalo je *zanatstvo* i *trgovina*, na čijem su prosperitetu gradovi i dostigli svoj veliki razvitak. Prema analizama na osnovu tahrir-deftera za neke srednjerazvijene kasabe u Bosni u XVI stoljeću (D. Tuzla, G. Tuzla, Zvornik, Bijeljina, Gračanica) na zanatlije i trgovce otpadalo je ukupno oko polovine zapisanog stanovništva. Kao i u ostalim zemljama Carstva, razvijeniji i brojniji zanati bili su organizovani po esnafima. U Sarajevu i Zvorniku postojali su esnafi nekih zanata još u prvoj polovini XVI stoljeća,²² a u drugoj polovini tog stoljeća u kasabi Livnu,²³ sjedištu kliškog sandžak-bega i kasabi Gračanici u sjevernoj Bosni.²⁴ Bilo je i gradova koji su svojim zanatstvom predstavljali prave organizovane radionice za vojsku. Takav je bio utvrđeni grad Zvornik na Drini do druge polovine XVI stoljeća, a krajem tog stoljeća ta je proizvodnja iz Zvornika bila prenesena u Gračanicu.

Ovim sam mogao da iznesem samo kratak pregled naslovljene teme. Da bi se kako treba razjasnilo pitanje *doseljenika* u gradove, što je najvažnije pitanje kada se govori o formiranju i strukturi gradskog stanovništva u Bosni, bilo bi potrebno izvršiti pojedinačne analize. Ipak ovo što sam iznio bazirano je na pedantnom sagledavanju svih raspoloživih turskih popisa.

²⁰ Up. popis TK, TD, No 477 (bilj. 3), fo 1—33.

²¹ TK, TD, No 479, Opširni popis bosanskog sandžaka iz vremena Ahmeda I (up. bilj. 3), sv. III, fo 298—302.

²² Popis iz 1540—42 (up. bilj. 11); A. Handžić, *Zbornik u drugoj polo-*

vini XV i u XVI vijeku, Godišnjak Društva istoričara BiH, XVIII, Sarajevo, 1970, 141—196.

²³ BBA, TD, No 533, Opširni popis kliškog sandžaka iz 1574, fo 152—157.

²⁴ BBA, TD, No 743, Opširni popis zvorničkog sandžaka iz 1600—1604.

O GRADSKOM STANOVNIŠTVU U BOSNI U XVI STOLJEĆU

R e z i m e

Ovdje je — na osnovu turskih popisa kao najsadržajnijih izvora — razmatrano pitanje porijekla gradskog stanovništva, tj. načini njegovog formiranja i njegova socijalna struktura.

U gradovima sa orijentalno-muslimanskom fizionomijom stanovništvo se konfesionalno dijelilo na zatečeno kršćansko i muslimansko. Muslimansko, koje se rapidno povećavalo, formirano je uglavnom doseljavanjem okolnog seoskog stanovništva. O tome procesu govore mnogi izričiti podaci u službenim turskim popisima.

Izvjestan procenat stanovništva, naročito u ranom periodu, doselio se iz istočnih provincija i gradova Osmanskog Carstva. To su bili vojno-administrativni službenici, vjerski službenici i razne zantlije. Jedan procenat gradskog stanovništva, opet, vukao je porijeklo od ratnih zarobljenika. Da bi olakšali svoj položaj, brojni ratni zarobljenici prelazili su na islam, a zatim su redovito bili oslobođani. Takvi stanovnici bili su u izvjesnoj mjeri i favorizirani. Obično su se nastanjivali u gradovima. Otuda bivše ratne zarobljenike nalazimo u gradovima sa različitim funkcijama i zanimanjima: zanatlije, vjerski službenici i državni službenici.

Još treba istaknuti da je muslimansko gradsko stanovništvo koje se bavilo zanatstvom i trgovinom bilo oslobođeno rajinskog statusa. To oslobođenje odnosilo se samo na središnji dio grada, dok se ta povlastica nije odnosila i na periferne dijelove grada.

ABOUT THE TOWNSPEOPLE IN BOSNIA IN THE XVIIth CENTURY

S u m m a r y

The author — on the basis of the Turkish registers as the most comprehensive source — considers the origin of the Bosnian townspeople i. e. the ways of forming and inhabiting towns and the social structure in the Bosnian towns. In the towns with the Oriental and Muslim physiognomy the townspeople were partly native Christians and partly Muslims. Muslims originated mainly from the neighboring rural area and their number increased rapidly. This is confirmed by many findings in the official Turkish registers.

Some people, especially in the early period, came from the eastern parts of the Ottoman Empire. They were administrative and military officials, people whose profession was connected with Muslim religion and handicraftsmen.

Others were the ex-prisoners of war. In order to facilitate their position many of them accepted Islam. Thereafter, they were always

set free and even favored to some extent. They usually stayed in towns and we can see them doing different jobs: as handicraftsmen, men of religion and state's officials.

It should be mentioned that the Muslims working as the handicraftsmen were tax-exempt, but only in the central part of the town, not in its suburbs.